

ELDAR BRÅTEN
Førsteamanuensis, Institutt for sosialantropologi, UiB
Eldar.Braten@uib.no

Spørsmål om «ontologi» – Momenter til en realistisk antropologi

SAMMENDRAG

Forskningsrådets evaluering av norsk antropologi konkluderte med at faget er etnografisk sterkt, men ganske defensivt når det gjelder å bidra til teoriutvikling, og fagmiljøene har lagt seg i selen for å endre dette gjennom en serie teoriorienterte prosjekter. Artikkelen tar utgangspunkt i det faktum at disse initiativene overhode ikke refererer til «klassisk norsk sosialantropologi» – tradisjonen etter Fredrik Barth. Det kan se ut til at «teoriutvikling» automatisk tolkes som «samtidens internasjonale debatter». Artikkelen er kritisk til dette bruddet og spør om det kan ligge teoretiske ansatser i egen fagtradisjon som overses i forsøket på å være «tidsriktig». Særlig gjelder dette den realistiske grunnposisjonen i «klassisk norsk sosialantropologi». Artikkelen argumenterer for at en videreutvikling av denne posisjonen ved hjelp av Roy Bhaskars kritiske realisme kan frambringe et teoretisk alternativ til dagens orienteringer i faget.

ENGLISH ABSTRACT

QUESTIONS OF «ONTOLOGY»: STEPS TOWARDS A REALISTIC ANTHROPOLOGY

The Norwegian Research Council has evaluated Norwegian anthropology and concluded that the discipline is ethnographically strong, but defensive when it comes to theoretical contributions. Researchers are now actively following up the critique through a series of theory-oriented projects. It is interesting to observe that none of these initiatives refers to what I term «classical Norwegian social anthropology» – the scholarly tradition of Fredrik Barth. It seems that «theory development» is interpreted as «contemporary international debate». The article is critical of this break and suggests that there may be theoretical potentials in the Norwegian tradition that are overlooked in the attempt to «keep up with the times». In particular, I endorse the realistic position that characterizes «classical Norwegian social anthropology» and suggest that a strengthening of this position in terms of Roy Bhaskar's critical realism may contribute a theoretical alternative to contemporary anthropological orientations.

ONTOLOGY | SOCIAL ANTHROPOLOGY | ROY BHASKAR | CRITICAL REALISM |
RETRODUCTION | STRATIFICATION | TEMPORALITY

Norsk antropologi har blitt evaluert av et internasjonalt ekspertpanel (Hastrup et al. 2011), og en hovedkonklusjon er at fagmiljøene i liten grad bidrar til teoriutviklingen i faget. Miljøene roses for en solid etnografisk tradisjon og høy profil i media og offentlighet, men «there seems to be a certain lack of ambition with respect to contributing to the international development of anthropological theory and methods» (2011:7). Norges Forskningsråd har fortjenestefullt fulgt opp med å stille midler til rådighet gjennom ISP-programmet (Institusjonsforankrede Strategiske Prosjekter) og dermed gitt miljøene en gylden mulighet til å reflektere over, konkretisere og videreutvikle teoridimensjonen i faget.

Forskerne har tatt utfordringen og formulert en rekke interessante prosjekter rundt framtreddende eller gryende orienteringer i eget miljø. Oslo-instituttet tar utgangspunkt i den fornyede interessen for det materielle i faget og undersøker relasjonen mellom «anthropos og det materielle» på tre praksisområder: domestisering, økonomisk liv og ritualer. Instituttet i Bergen er opptatt av naturalisering av sosial ulikhet, og utforsker dette på tre felt: i globale økonomiske og styringsmessige konfigurasjoner, teknologier for kontroll og – mer reflektivt – i den ontologiske vendingen innen antropologisk teori. Trondheimsantropologene fokuserer også på sosial ulikhet og er opptatt av den avhengighet, usikkerhet og framtidsorientering som globale strømninger skaper på lokalt nivå – i tillegg til metodiske utfordringer som reises i forskning på slike tema.¹ Alle prosjektene samler forskere på tvers av institusjoner (universiteter og forskningsinstitutter), så i tillegg til teoriutvikling fremmer ISP'ene også faglig nettverksbygging.

Prosjektplaner og pågående aktiviteter belyser hvordan forskermiljøene har valgt å operasjonalisere utfordringen om å bidra til teoriutvikling i faget. For det første er det veldig aktuelle tema som settes på dagsordenen, utfordringer som preger hverdagen for store deler av menneskeheten: miljøkrise, marginalisering, fattigdom, usikkerhet og undertrykking. Prosjektene preges dermed av en vilje til å gjøre antropologien samfunnsmessig relevant, å utvikle teori som kan adressere samtidens største utfordringer.

For det andre merker vi oss – og det er utgangspunktet for denne artikkelen – at også de teoretiske perspektivene som fremmes er «aktuelle» i den forstand at de mest «trendy» debattene i faget internasjonalt er inkorporert i prosjektene. Ikke minst er to hovedretninger innen den såkalte «ontologiske vendingen» i antropologi – Actor Network Theory og perspektivism – godt synlige. Det trekkes også på andre perspektiver – som feminisme, marxisme, diskursanalyse og globaliseringsteori – men interessant nok glimrer det jeg vil kalle «klassisk norsk sosialantropologi» med sitt fravær. Med denne betegnelsen sikter jeg til den systematiske teoriutviklingen som Fredrik Barth og en rekke kolleger bedrev på 1960- og 70-tallet med britisk sosialantropologi som bakteppe: utviklingen av generativ prosessanalyse. Denne formidable innsatsen inspirerte forskning og utdanning i norsk antropologi i lang tid.

Vi har altså en litt paradoksal situasjon hvor norsk antropologi så å si videreutvikles uten referanse til norsk antropologi – til den mest teoriaktive perioden i den nasjonale faghistorien! Dette reflekterer naturligvis det teoretiske mangfoldet i dagens miljøer – det Barthianske hegemoniet er brutt, den ontologiske vendingen har sine

genuine støttespillere i fagmiljøene, og noen vil kanskje betrakte den klassiske norske sosialantropologien som en blindgate som ikke er verdt omtale. Spørsmålet er allikevel om ikke denne operasjonaliseringen også reflekterer en dypere logikk: Tendensen til å gjøre «teoriutvikling» og «forskningsfront» til synonymer, i betydningen de debatter som til enhver tid preger fagtidsskriftene. Det er selvfølgelig utilbørlig å kritisere hver enkelt for å følge egen teoretisk overbevisning, men vi bør merke oss den kollektive effekten av utviklingen: En internasjonalisering av norsk antropologi som står i fare for å kutte båndene til egen fagtradisjon.

Det er ikke åpenbart at denne «tidsriktige» tilnærmingen er den mest fruktbare. Selv om det utvilsomt kommer interessante bidrag fra ISP'ene, og vi kanskje også vil gjenkjenne «norske» perspektiver, er det verdt å stille dypere spørsmål om orienteringen. For det første: Klarer vi å gi varige bidrag til teoriutviklingen i faget, teori som står seg i et lengre tidsperspektiv? Det vil delvis avhenge av om de trendene vi adresserer – som den ontologiske vendingen – selv er levedyktige. For det andre er det spørsmål om hvor koherent og konsolidert teoriutviklingen blir – i den grad den ikke har «endogen» teori-bygging som mål, men svarer mer eller mindre punktvis på de utfordringer aktuelle debatter stiller oss overfor.

Jeg vil i denne artikkelen argumentere for en helt annen strategi, hvor vi i stedet for å skjele til samtidas trender vender blikket innover og bakover: mot norsk antropologi, og det teoretiske potensialet som ligger i denne fagtradisjonen. Hva slags muligheter for teoriutvikling åpnes hvis vi går klassisk norsk sosialantropologi – heretter KNS – kritisk etter i sømmene? Barth og kolleger hadde åpenbart en grunnorientering som skiller seg fra perspektivene som preger dagens debatter, og spørsmålet er: Har vi mistet noe i denne overgangen? Har KNS en kime i seg til å representere et teoretisk alternativ til dagens trender i faget?

Det er en formidabel oppgave å «gjentenne» klassisk norsk sosialantropologi på den måten jeg foreslår, og det er bare mulig å antyde en hovedretning for forsøket her.² Kort oppsummert deler jeg tradisjonens filosofiske grunnholdning – som jeg hevder representerer et realistisk perspektiv på samfunn og kultur. På den annen side mener jeg posisjonen ikke har blitt tilstrekkelig fundert vitenskapsteoretisk til å hente ut det teoretiske potensialet. Dette er logisk siden norsk antropologi, som evalueringen altså påpeker, har vært etnografisk orientert, mer opptatt av å forstå sosiale virkeligheter og substansielle problemer enn å undersøke filosofiske premisser. Allikevel reflekterer dette en teoretisk svakhet som det er på tide å adressere. For å komme videre er det nødvendig å søke støtte i filosofi og vitenskapsteori som utforsker den realistiske posisjonens karakter og implikasjoner, og jeg mener vi kan finne denne «underbyggingen» hos den britisk-indiske filosofen Roy Bhaskar (1944–2014) og i den «kritiske realismen» han utviklet. Anvender vi Bhaskars perspektiv på KNS, framstår visse aspekter ved tradisjonen som lovende med tanke på videre teori-bygging, mens andre sider er mindre sofistikerte og bør revideres.

Roy Bhaskars kritiske realisme

Bhaskars filosofiske reisverk er svært omfattende, og det er umulig å yte rettfærdighet til forfatterskapet her. I stedet for å utlegge perspektivet i sine grunntrekk – som

ville krevd en egen artikkel – velger jeg å integrere sentrale momenter der de blir aktuelle i diskusjonen av KNS.³ Det er derimot viktig å være klar over selve fundamentet i Bhaskars tenkning; nemlig et skifte i fokus fra epistemologi til ontologi. Etter Kants transcendentale filosofi, som skapte et ettertrykkelig skille mellom verden som sådan og den menneskelige kunnskapen om verden, har mye filosofi dreid seg om den ene polen i skillet, hevder Bhaskar (1997:15,27, 1998:4). Det har vært legitimt å fokusere på epistemologi, siden *das Ding an sich* i Kants perspektiv er «ufattelig» i og for seg, og perspektivet har også nedfelt seg i samfunnsvitenskapene, med postmodernismen som det meste ekstreme eksemplet (2012:205-228 [2002]).

Bhaskar oppjonerer fundamentalt mot dette kantske – og antroposentriske – perspektivet og hevder at det forholder seg motsatt: *virkeligheten* må ha visse egenskaper skal det være mulig å ha menneskelig kunnskap om den. For det første er virkeligheten «*virkelig*» uavhengig av mennesket – verden har er en lang virkelighetshistorie før menneskeslekten utviklet evnen til erkjennelse. Virkeligheten har intransitive trekk, for å bruke Bhaskars terminologi, den eksisterer uavhengig av å være objekt for noen (1997:11-12, 1998:8-12). For det andre preges også det transitive prosjektet – der mennesket gjør verden til objekt – av virkelighetens karakter.⁴ Det er ikke bare sinnets kategorier (jfr. Kant) som preger erkjennelsen; objektive trekk ved virkeligheten spiller også inn, og det dreier seg dermed om et komplekst samspill mellom ontologi og epistemologi. Ved å insistere på det ontologiske blir Bhaskars hovedfokus, ikke Kants undersøkelse av hvordan sinnet må være konstituert for at vi skal kunne erkjenne,⁵ men hvordan virkeligheten må være konstituert for at vi skal kunne ha en viss type kunnskap om den: «*[W]hat properties do societies and people possess that might make them possible objects of knowledge for us?*» (1998:13). Bhaskars anliggende er ikke bare filosofisk – han så seg selv primært som en «*underlabourer*» for disiplinene (1998:16), som en vitenskapsteoretiker – og hovedspørsmålet rettes dermed mer konkret mot spesifikke fags prestasjoner: Hva kan vi si om virkelighetens karakter ut fra den type kunnskap disiplin x og y framskaffer gjennom sin teoriutvikling?

Det er altså viktig å være klar over at også Bhaskar står for en ontologisk vending! Tilsynelatende argumenterte han allerede på 1970-tallet noe av det samme som dagens «*ontologer*» i antropologien: En vending fra representasjon til virkelighet (jfr. Viveiros de Castro 1998, 2004), sannhet framfor relativisme (jfr. Holbraad 2012), og en mer proporsjonal forståelse av menneskets plass i omgivelsene (jfr. Latour 1993). Imidlertid, som diskusjonen av den realistiske posisjonen nedenfor vil klargjøre, dreier det seg bare om et tilsynelatende overlapp. Bhaskar og den antropologiske ontologien, særlig perspektivismen, beveger seg i diametralt motsatte retninger.

En realistisk grunnposisjon

Jeg hevder altså at klassisk norsk sosialantropologi kjennetegnes av en realistisk grunnposisjon, den bygger på et teoretisk premiss om at det finnes en virkelighet i og for seg utenfor det menneskelige engasjementet av denne virkeligheten. Både i en praksisforstand – at mennesker kan nyttiggjøre seg omgivelser som bare dels er menneskeskapte (jfr. det økologiske perspektivet i KNS), og erkjennelsesmessig: Vir-

keligheten overskrider med nødvendighet menneskelige forsøk på å skaffe seg kunnskap om den. I antropologiutdanningen belyses dette gjennom en enkel, men effektiv metafor: skillet mellom kart og terreng. Det dreier seg om et *skille* i den forstand at terrengets karakter aldri kan fanges fullt ut av et kart (på grunn av terrengets kompleksitet, eller fordi det rommer egenskaper som ikke *kan* representeres «kartlig»), og metodisk dreier det seg om å gjøre kartet mest mulig dekkende for det terrenget man forsøker å forstå – om å få epistemologien riktig (jfr. Bateson 1979). Dette representerer en analytisk krevende mellomposisjon mellom to teoretiske ytterpunkter: En naiv positivisme hvor terrenget er transparent og kan kartlegges til fulle, hvor kartet dermed subsumeres av terrenget, og en naiv konstruktivisme som innebærer det motsatte – at terrenget så å si skapes av kartet.

Både Bhaskar og KNS opponerer mot slike tendenser til kollaps av skillet mellom epistemologi og ontologi. Dette kommer klart til syne i Barths naturalistiske metodologi (1992; jfr. også Grønhaugs «opdagelsesprosedyre», 1978) som innebærer en «watching and wondering» tilnærming til sosialt liv, modellert etter naturvitenskapene (jfr. Eriksen 2013:13-36): Virkeligheten eksisterer der ute på en slik måte at den møter det åpne antropologiske sinn som noe overskridende, på et vis som et mysterium, og for feltarbeideren gjelder det metodisk å posisjonere seg slik at mysteriet blir synlig for en, at en ikke uforvarende reduserer det overskridende terrenget til egne kulturelle kart. Deretter gjelder det å ta fatt på den krevende jobben med å konstruere de mest dekkende kartene, noe som innebærer en metodisk veksling mellom teoretisk modellbygging og uttesting på empirisk virkelighet. Skillet mellom kart og terreng er krystallklart i denne tilnærmingen.

Bhaskar på sin side har et dekkende begrep for tenkning hvor skillet mellom kart og terreng kollapse, nemlig «the epistemic fallacy» (1997:26-35). Svært mye filosofi kjennetegnes av en slik epistemisk feilslutning, hevder Bhaskar, og siden mye samfunnsvitenskap ernæres av de samme tankestrømningene, gjelder dette også for disiplinene: Inspirert av Kant reduseres ontologi til spørsmål om epistemologi. I samfunnsvitenskapene og særlig antropologi har denne utviklingen blitt fordypet; positivismen er død, konstruktivistiske perspektiver i vid forstand råder grunnen, og det er svært liten interesse for den mellomposisjonen Bhaskar utvikler. Her er det verdt å nevne at kritisk realisme har hatt betydelig innflytelse i andre disipliner – sosiologi, historie, psykologi, økonomi – men jeg har bare kommet over en håndfull antropologer som refererer til kritisk realisme! Interessant nok er to av disse norske – Ann Kristin Eide (2012) og Marie Louise Seeberg (2012).⁶

Feilbarlige epistemologier

Et annet premiss følger automatisk av den realistiske grunnposisjonen slik den artikuleres både i KNS og hos Bhaskar, nemlig at menneskelig kunnskap om virkeligheten er feilbarlig. Vekten på ontologi representerer altså ikke en naiv realisme hvor virkeligheten framstår som transparent. Skal vi lete etter virkelighetens karakter i den vitenskapelige kunnskapsutviklingen (som altså er Bhaskars framgangsmåte), kan vi med trygghet hevde at virkeligheten er uhyre kompleks, eller om vi velger: framstår som et mysterium. All faghistorie – innen både natur- og samfunnsvitenskap – re-

flekterer problemene med å komme til bunns i ontologier, i form av enighet om utvetydige sannheter. Allikevel innebærer den realistiske grunnposisjonen altså at vi forplikter oss til en virkelighet – det finnes noe intransitivt utenfor selve den menneskelige erkjennelsen som har objektive trekk i og for seg. Det følger at kunnskapsutvikling – i hvert fall innen fagdisiplinene – må ha som målsetting å komme nærmest mulig de utsnittene av virkelighet som fokuseres. Det er et historisk faktum at både teoretiske perspektiver og substansielle innsikter avløser hverandre – viser seg feilbarlige ved nærmere ettersyn, men dette innebærer ikke nødvendigvis at alle perspektiver er like «håpløse». Både Bhaskar og KNS er relativt optimistiske når det gjelder å oppnå kumulativ kunnskap – det er tross alt også et historisk faktum at fagutviklingen bringer oss videre, at vi stadig forstår mer av virkeligheten, og kanskje på en mer «virkelig» måte.

For antropologer blir spørsmål om feilbarlige epistemologier aktuelle på to nivåer samtidig, og her reiser vår kunnskapspraksis et grunnproblem som i liten grad drøftes av Bhaskar. Den kunnskapsutviklingen som foregår innenfor disiplinene er tema for begge, men vi som antropologer må også forholde oss til relasjonen – eller diskrepansen – mellom folks egne forestillinger om virkeligheten og våre faglige fortolkninger. Slike spørsmål om betydningen av kulturell mening i analysen av sosial virkelighet er underutviklet i kritisk realisme, særlig når det gjelder den «radikale annerledeshet» som er i fokus i dagens internasjonale antropologi.

Her er det nyttig å kaste et blikk på «den ontologiske vendingen» i antropologien, særlig Viveiros de Castros perspektivisme (1998, 2004), ettersom den illustrerer en ytterliggående løsning på utfordringen. I kontrast hevder jeg altså at både kritisk realisme og KNS framstår som mellomløsninger, realistiske forsøk på å formidle mellom teoretiske ytterpunkter. Legger vi et Bhaskar-blikk på perspektivismen, må vi kunne hevde at den framstår som en nærmest programmatisk form for epistemisk feilslutning. Perspektivet argumenterer en kollaps av skillet mellom kart og terreng ved å ontologisere epistemologier, ved å hevde at alt det imaginære vi møter som feltarbeidere utgjør ikke noe mindre enn objektiv virkelighet. Følgen er at det ikke er kultur, men virkelighet som kan omtales i flertall («unicultural and multinatural», 2004:3). Dette representerer en ekstrem form for relativisme som oppløser den ontologiske posisjonen – i betydningen at virkeligheten har intransitive trekk, har eksistens uavhengig av menneskelig meningsdannelse.

Vi bør ta den demokratiske viljen som driver den ontologiske vendingen på alvor. Perspektivismen bringer på et vis fagets respekt for «andre» til sin logiske ytterlighet gjennom å anerkjenne «all out» selve den *annerledesheten* vi møter. I et kritisk realistisk perspektiv er derimot forsøket teoretisk feilslått. I kontrast vil kritisk realisme og KNS hevde at det dreier seg om, ikke ontologisk, men epistemologisk multiplisitet, ulike perspektiver på (eller kunnskap om) det intransitive. KNS viker heller ikke unna å hierarkisere slike epistemologier der det virker logisk. Grunnholdningen er at våre informanternes forestillinger er essensielle som del av den faglige analysen, men at de aldri kan utgjøre analysen. Antropologi er et overgripende prosjekt som gjennom disiplinspesifikke teorier og metoder overskrider informantenes meningskonstruksjoner (også når forskningen foregår «hjemme», jfr. Hastrup 1995).

Når det er lite diskusjon om kulturell mening innen kritisk realisme, er det kanskje fordi svaret er selvsinnlysene: Er stringent vitenskapelig kunnskapsbygging inherent feilbarlig, følger det logisk at annen kunnskap også er det. I begge perspektivene er premisset at vi alle i utgangspunktet «ser stykkevis og delt» og at det er en formidabel jobb å oppnå sikker kunnskap om virkeligheten, men det er viktig å merke seg to ting her. For det første «tømmer» ikke kritisk realisme verden for mennesker og mening – det imaginære er en essensiell komponent i en realistisk forståelse av sosial ontologi. Bhaskar formulerer dette utvetydig: «Social structures, unlike natural structures, do not exist independently of the agents' conceptions of what they are doing in their activities (1998:38)». Mening er altså inherent i sosialt liv, vi kan ikke forstå samfunn uten å gå veien via de forestillinger som omgir folks handlinger, men samtidig kan en meningsanalyse aldri være fyllestgjørende. I Bhaskars perspektiv eksisterer det andre ontologiske nivåer i sosialt liv (se neste punkt).

For det andre utelukker ikke perspektivet at det kan ligge allmenne ontologiske innsikter i andre kunnskapstradisjoner enn den vitenskapelige eller «vestlige». Det er rom for antropologi i utforskningen av epistemologier som åpner for ukjente eller uvante kjennetegn ved virkeligheten. For eksempel kan innsikt i melanesisk relasjonaltitet (jfr. Strathern 1988) vise seg å kunne utkonkurrere mindre sofistikerte vestlige konseptualiseringer av individ og samfunn. I et kritisk realistisk perspektiv vil dette i så fall skje med referanse til hvordan epistemologiene belyser intransitive ontologiske trekk. Det følger at vi også må erkjenne at mange av de forestillinger vi møter i vårt antropologiske virke ikke vil bestå en realitetstest.

Så langt har jeg pekt på fellestrekk mellom KNS og Bhaskars filosofisk begrunnede realisme. KNS stopper på et vis her, mens Bhaskar går dypere inn i spørsmål om ontologi. Jeg mener at hans stringente utredninger kan bringe oss i retning av en mer realistisk og relevant antropologi, og det sentrale punktet er å anerkjenne grunnpremisset om at virkeligheten er stratifisert, at den har en dybdedimensjon. Jeg vil konsentrere meg om to typer stratifikasjon som har klare implikasjoner for antropologisk teoriutvikling: En ontologisk nivådeling som utfordrer tilvante teori og metode i faget, og en mer substansiell nivådeling som legger premisser for konseptualisering av sosial konstitusjon.

Stratifikasjon I: Ontologi

Bhaskar innfører et fundamentalt skille mellom det reelle («real»), det faktiske («actual») og det empiriske («empirical») i sin ontologiske filosofi. Dette er de tre dimensjonene virkeligheten ytrer seg gjennom; Bhaskar betegner det som tre «domains» (1997:2). Det empiriske representerer det en antropolog gjerne vil legge i begrepet – verden slik den framstår for oss erfaringsmessig. Det faktiske er en mer inklusiv kategori som innbefatter alt som er fenomenologisk manifest, enten vi erfarer det eller ei. Teknologi flytter hele tida grensa mellom det faktiske og det empiriske – vi kan se stadig lenger ut i verdensrommet og lenger «inn» i materien for eksempel. I antropologi møter vi dette skillet som et metodisk problem, når vi strever med å få tilgang til «backstages» i felten. Bakenfor alt det faktiske ligger det en reali-

tet – «the real» – som ikke er manifest i form av sine ontologiske egenskaper, bare gjennom de effekter det reelle har på det faktiske plan. Vi får dermed ikke grep på det reelles karakter gjennom en rent empirisk tilnærming. Dette er Bhaskars hovedpoeng, hele perspektivet hviler på denne maksimen om det reelle.

Her nærmer vi oss antakelser om essens, kraft og kausale mekanismer som vil ha liten kredibilitet i dagens antropologi, og Bhaskar viker ikke tilbake for en slik terminologi. Det er allikevel viktig å være klar over hva denne ontologiske rotfestingen faktisk innebærer. Perspektivet kan illustreres med et eksempel fra naturvitenskapene. Her har forskningen ledet fram til en innsikt (foreløpig, siden all kunnskap er potensielt feilbarlig) om at gravitasjon er en universell kraft. Dette er da en ontologisk kjensgjerning på det reelle plan: Gravitasjon eksisterer uavhengig av menneskelig konseptualisering (er intransitiv), dens karakter kan spesifiseres (når kunnskapen når langt nok), og den har den samme karakter overalt og til alle tider. I tillegg er det en kraft som ligger «bak» det faktiske, for på dette planet ytrer gravitasjon seg alltid i samspill med en rekke andre krefter som også gjør seg gjeldende. Altså framstår den ikke alltid som det den er. For å ta et enkelt eksempel fra egen erfaringsverden: Den trange bergensdalen hvor jeg bor, fungerer nærmest som en vindtunnel når det blåser fra sørvest (det vil si, nesten alltid...). Derfor er det ikke sjelden at det regelrett regner vannrett her, at vindkreftene overviner gravitasjonskreftene på det faktiske plan. Dette er karakteristisk for «åpne systemer» – som det faktiske/empiriske alltid er: *Ingenting* eksisterer i sin «rene form» på disse nivåene, hevder Bhaskar. Den erfaringsmessige virkelighetens kompleksitet gjør det reelle dunkelt for oss, og vi får ikke grep på de dypere ontologiske realitetene gjennom en empirisk tilnærming, men må veien om vitenskapelige metoder. Systemene må lukkes på kunstig vis, og i mange av naturvitenskapene framstår det stringente eksperimentet som den gyldne metoden i så måte.

Her står vi overfor et produktivt paradoks i antropologisk teoriutvikling: På den ene siden representerer Bhaskars ontologiske stratifikasjon en gedigen utfordring for empirisk orientert antropologi – det vil si for antropologi som sådan. Særlig gjelder dette for perspektiver som ontologiserer det empiriske, altså som forutsetter at virkeligheten *utgjøres* av det vi kan få tilgang på erfaringsmessig, at det ikke finnes en dybde-dimensjon. Vi gjenkjenner posisjonen i antakelser om at det som ikke kan observeres, ikke eksisterer – eller at det i hvert fall ikke bør gjøres relevant analytisk. Jeg vil hevde at mye KNS preges av en slik «flat» ontologi, i likhet med dominante strømninger innen dagens internasjonale antropologi.

På den annen side åpner Bhaskars skille mellom bakenforliggende mekanismer og åpne systemer for en analyse av kompleksitet, og ingen er bedre til å analysere sosio-kulturell kompleksitet enn antropologer! Vi forsøker jo ofte å forstå samspill, hvordan faktorer i samfunnets hele bredde spiller inn i utformingen av en livsverden. Hvis vi formulerer dette i termer av ontologisk stratifikasjon, kan vi hevde at vi er eksperter på hvordan det reelle manifesterer seg empirisk i partikulære former for kompleksitet. Her ligger også et teoretisk potensiale som det faktisk er enkelte sosiologer og organisasjonsteoretikere innen kritisk realisme som argumenterer fram for oss (se Sayer 2000; Danermark et al. 2002; Rees og Gatenby 2014, men også antropologe-

ne Davies 1999 og Maxwell 2012). I motsetning til kvantitativ metode i sosiologien, som analyserer på grunnlag av kjente kategorier og dermed, ifølge Collier (1994:251–255), vil ha problemer med å nå utenfor det empiriske nivået, framhever disse forfatterne at den «intensive metoden» i antropologi innebærer en form for ontologi i det at vi må etablere selve kategoriene. Dette er jo et velkjent argument, selv om det altså innenfor antropologi ikke alltid oppfattes som et spørsmål om ontologi.

Dels handler dette om å ta i bruk abduksjon som slutningsform (jfr. Sande 2014:258–260 i NAT-debatt 2014), det vil si resonnere fra konkrete fenomener til den generelle kategorien vi oppfatter at fenomenene tilhører – for eksempel fra russefeiringer til overgangsriter (Sande 2002). Denne tolkningsprosessen innebærer kontekstualisering og åpner for kreative tankesprang – og oppdagelser – som ikke er mulig innenfor mer formalistiske slutningsformer. Formuleringen «tanquesprang» er her ganske presis, fordi de etablerte slutningsformene induksjon og deduksjon ifølge Danermark et al. (2002:81) bare kan utrede «det kjente». Kritiske realister utfordrer oss i tillegg til å ta enda et logisk sprang inn i det ukjente – eller mer presist i retning av «det reelle» – gjennom retroduktive slutninger. Retroduksjon refererer til et resonnement hvor man ikke bare etablerer de relevante meningskategoriene, men også forsøker å forstå hva slags dypere nivåer av virkelighet som frambringer dem, hva som utgjør de ontologiske mekanismene. I Bhaskars formulering innebærer retroduksjon slutninger «from a description of some phenomenon to a description of something which produces it or is a condition for it» (1986:11). For eksempel vil det å hevde at overgangsriter er en regenerativ sosial mekanisme utgjøre en retroduktiv slutning innenfor et funksjonalistisk paradigme.

Det ligger en formidabel utfordring for antropologi i denne invitten – et fag som habituelt motsetter seg stratifiserte analyser og som i frykt for reduksjonisme nærmest viker unna ethvert forsøk på forklaring. Jeg har vanskelig for å se hvordan det er mulig å bedrive teoriutvikling i det hele tatt hvis vi ikke anerkjenner nødvendigheten av «teori» i denne betydningen, som retroduktive slutninger. Også her vil jeg hevde at KNS har et uforløst potensiale. Selv om hovedposisjonen har vært en rimelig programmatisk empirisme, ligger det en kime til å anerkjenne nivåforskjeller i klassisk norsk sosialantropologi. Dette kan belyses ved å drøfte en annen form for stratifikasjon hos Bhaskar.

Stratifikasjon II: Struktur versus agens – og sosiale felt

Virkeligheten er også stratifisert i en mer substansiell forstand. I Bhaskars tankegang reflekterer disiplinutviklingen altså ikke bare en sosial prosess, men antyder noe om virkelighetens karakter, og når det for eksempel vokser fram en fysikk, en kjemi og en biologi innen naturvitenskapene, er dette evidens for at virkeligheten er strukturert på denne måten. Det finnes et fysisk, kjemisk og biologisk nivå med sin ontologiske egenart. Denne egenarten innebærer at nivåene (Bhaskars betegnelse er «strata») ikke kan reduseres til hverandre, og dette er et helt sentralt poeng (1997:160–161). Det finnes kjemiske realiteter som ikke fullt ut kan analyseres med fysikkens innsikter, og livet – som biologien er opptatt av – representerer et annet ikke-reduserbart

nivå som avkrever sin egen vitenskap. Grunnen til denne uoversettbarheten er kvalitative sprang mellom nivåene, at høyere nivåer antar fundamentalt nye egenskaper – det dreier som «emergent properties».⁷

Bhaskar utreder samfunnsvitenskap på samme vis: Det er ingen logisk grunn til å anta at menneskelig liv – handling, samfunn og kultur – skulle være «flatere» enn de aspekter av virkeligheten som naturvitenskapene utforsker. Ikke minst har samfunnsvitenskapene frambrakt en kontrovers som angår forholdet mellom struktur og agens – og som altså, hvis vi holder oss til perspektivet, må reflektere et ontologisk skille: Både struktur og agens er reelle nivåer i sosialt liv, det vil si de har sin ontologiske egenart som gjør dem til ikke-reduserbare størrelser. Man kan dermed aldri «oversette» fullt ut mellom struktur og agens, men det er essensielt å utforske begge nivåene for å forstå sosialt liv. Sosiologen Margareth Archer som har videreutviklet perspektivet (1995), opponerer mot sentrale teoretikere som har adressert denne utfordringen, særlig Giddens som inntar en mellomposisjon og ønsker å formidle mellom struktur og agens. Dette er teoretisk feilslått, hevder Archer, ettersom struktur og agens er uttrykk for sosiale nivåer med ulik ontologisk karakter. For å forstå sosial dynamikk må man spore de *ulikeartede* implikasjonene som agens og struktur får i sosiale formasjoner.

Det er ikke mulig å følge opp denne debatten her, men det er lett å konstatere hvor KNS plasserer seg i terrenget. Barths oppgjør med strukturfunksjonalismen innvarslet en konsekvent metodologisk individualisme: Samfunn må forstås som effekter av individuelle handlinger (1981, 1992). Sosial struktur har ingen egenverdi i perspektivet, og argumentasjonen tenderer mot å være ontologisk: Det kollektive nivået utgjøres av det Barth kaller «sosial form» – og dette er ikke noe mer eller noe annet enn de regulariteter («aggregater») som genereres av handlende aktører i samspill. Det finnes ikke noen overskridende sosial struktur som ligger «bak» eller «under» eller «over» hver enkelt handling og som er sosialt formativ.

På den annen side utviklet en av Barths studenter i Bergen, Reidar Grønhaug, en mer nyansert og kompleks analyse av sosiale sammenhenger, og jeg mener vi med fordel kan «gjentenne» Grønhaugs felt/skala-teori (1975a, 1978) i lys av Bhaskars realismeperspektiv.⁸ Grønhaug brøt ikke fundamentalt med verken den empiriske ontologien eller den metodologiske individualismen som kjennetegner KNS; han var tro mot Barths grunnperspektiv (jfr. Vike 2010:211–212). Samtidig ledet Grønhaugs nitide etnografiske forskning til problemstillinger som utfordret Barths versjon av generativ prosessanalyse, og han utvidet perspektivet på i hvert fall to områder. For det første reiste interessen hans for mikro/makro-relasjoner automatisk spørsmål om nivåforskjeller. Det handler på substansielt plan om å forstå hvordan aktørers handlinger kjedes sammen i mer eller mindre stabile sosiale felt og hvordan ulike sosiale felt relaterer til hverandre i sosiale formasjoner. For det andre var Grønhaug opptatt av varighet i sosiale formasjoner, altså åpnet han for et tidsperspektiv (se nedenfor). I felt/skala-teorien utviklet han også et *begrepsapparat* som jeg mener antyder et visst overlapp med Bhaskars og Archers tenkning.

For det første var Grønhaug opptatt av å spore «implikasjonskjeder» i sosialt liv, det vil si typer av sammenheng mellom elementer som har en slik konsistens at de

kan være sosialt konstituerende. Begrepet «implikasjon» antyder en form for sammenheng som går ut over en enkel sammenstilling. I en implikasjonskjede har ett element betydning for et annet, det dreier seg ikke bare om en konstellasjon, men om en eller annen form for effekt.⁹ Her nærmer vi oss Bhaskars premiss om at intransitive størrelser er formative i kraft av sine ontologiske egenskaper, men referansepunktet er veldig forskjellig: Grønhaug sporer implikasjoner på det empiriske plan, mens Bhaskar vil mene at dette er en feilslått metode siden observerbare sammenhenger kan være tilfeldige – ikke uttrykk for en indre forbindelse mellom empiriske elementer i det hele tatt, men effekter av det høyst variable samspillet som oppstår når det reelle uttrykker seg empirisk.

For det andre hevder Grønhaug at sosiale felt har «egendynamikk», altså at elementer virker inn på hverandre slik at de utgjør en helhet med reproduktive egenskaper. Her nærmer vi oss Bhaskars begrep om generative mekanismer – konstituerende dynamikker som skaper en grad av konsistens og kontinuitet i utformingen av sosialt liv, og det er også nærliggende å stille spørsmålet om sosiale felt i Grønhaugs forstand kan ha «emergent properties». Igjen analyserer Grønhaug egendynamikk innenfor rammen av empiriske sammenhenger, mens Bhaskar vil være opptatt av bakenforliggende generative mekanismer.

For det tredje har vi det klart stratifiserte begrepet «dominante felt». Det vil si, Grønhaug var opptatt av sosiale felts relative betydning i utformingen av sosial organisasjon og reiste dermed det mer allmenne spørsmålet om stratifiserte effekter. Her nærmer vi oss klart Bhaskars stratifiserte ontologi, men også samfunnsvitenskapelige perspektiver som kunne gitt dybde til Grønhaugs analyser. Når kritiske realister skal eksemplifisere stratifikasjon i samfunn, tyr de lett til Marx' analyse av kapitalismen – et perspektiv som helt klart opererer med en dybdedimensjon i sosiale formasjoner.¹⁰ Som kjent hevder Marx at motsetninger i organiseringen av produksjonen – klasseforhold – er en underliggende generativ mekanisme i samfunn. Som Vike påpeker (2010:216), ender Grønhaugs empiriske analyser (1975a, 1978) opp med at økonomiske felt er særlig formative. Jeg er enig med Vike i at Grønhaug her nærmer seg en marxistisk tolkning av samfunnsformasjoner, og at han ikke, tro mot grunnperspektivet, følger opp de teoretiske implikasjonene av funnene.

«The arrow of time» – og generative prosesser

Det gjenstår å få på plass ett viktig ontologisk prinsipp til før vi ser konturene av et mer helhetlig, konsistent realismeperspektiv, nemlig tidsdimensjonen. Igjen mener jeg kritisk realisme har beredt grunnen for en mer kraftfull antropologi og at potensialet er større i Grønhaugs felt/skala-teori enn i Barths generative prosessanalyse. Det realistiske perspektivet hviler på «the arrow of time» som en ontologisk kjensgjerning, det vil si at det finnes intransitiv tid, at også tid eksisterer uavhengig av menneskelig erkjennelse. Ting utspiller seg i en fundamental forstand suksessivt; tiden har en enhetlig, irreversibel retning slik at det uavvendelig dannes fortid, nåtid og framtid. Endring i sosialt liv er derfor å forstå som grader av reproduksjon av noe som allerede eksisterer, og Bhaskar utforsket dette gjennom en analyse av dialektikk i den andre fasen av forfatterskapet (1993).

Margaret Archer tar perspektivet i en sosiologisk retning i sine undersøkelser av sosial morfogenese (1995): hvordan sosiale nivåer med ulike temporaliteter artikuleres i dannelsen av sosiale formasjoner. For det første gir dette enkle grepet – innføring av tidsdimensjonen – et nytt inntak til å utforske paradokset rundt struktur versus agens: I et realistisk perspektiv har sosial struktur så uendelig mye lenger tidshorisonnt enn individuelle handlinger. Samfunnet eksisterer i en fundamental forstand forut for hver enkelt aktør og handling i og med akkumulasjonen av materiell infrastruktur, sosial organisering, rollefordeling etc., men også kulturelle aspekter som språk og forestillinger. Individuer fødes og sosialiseres med nødvendighet inn i kollektive strukturer. På den annen side er det like «sant» at samfunnet ikke hadde eksistert uten aktører og handling, men det er en teoretisk feilslutning å oppfatte samfunnet som noe som nydannes i hvert øyeblikk. Marx siteres ofte av kritiske realister i denne sammenheng (for eksempel av Rees og Gatenby 2014:141): «Men make their own history, but they do not make it ... under circumstances chosen by themselves, but under circumstances directly encountered, given and transmitted from the past (1977 [1852])»

På grunn av de ulike tidshorizontene er altså betegnelser som «transformasjon» og «modifikasjon» mer dekkende enn «konstruksjon» og «skapelse». Anerkjennelsen av «the arrow of time» gir oss dermed et mer realistisk utgangspunkt for å analysere relasjonen mellom struktur og agens i sosiale formasjoner.

For det andre åpner også tidsperspektivet for analyser av mer substansielle relasjoner mellom ulike sosiale nivåer. Enkelte strukturer kan ha kort tidshorisonnt og dermed lite stabil generativ kraft over tid, andre kan ligge fast i århundrer og være svært så bestemmende for samfunnsutviklingen. Spranget er ikke langt til Grønhaugs analyser av dominante sosiale felt og den tidsdimensjonen han legger til grunn for å forstå kontinuitet og endring i Antalya og Herat (1975a, 1978). Jeg har tidligere (2013) hevdet at den sterke synkrone orienteringen i KNS avskjærer oss fra å forstå viktige aspekter ved sosial konstitusjon – hvordan historiske kontinuiteter kan danne premisser for samtidas sosiale formasjoner. Som Vike påpeker (2010:214), er Grønhaug her et unntak; på dette punktet videreutviklet han Barths grunnperspektiv.

Når vi fokuserer temporalitet på denne måten, er det logisk å lete etter fellestrekk mellom KNS og kritisk realisme i det faktum at begge perspektivene vektlegger prosess og generative mekanismer. Drøftingen så langt bør ha klargjort at KNS framstår ganske så defensiv når det gjelder å adressere de dypere ontologiske spørsmålene Bhaskar stiller opp for oss. For det første har altså det synkrone perspektivet vært dominerende (med Grønhaug som unntak), noe som strider mot «the arrow of time» som ontologisk kjensgjerning (Bråten 2013). For det andre handler Barths generative prosessanalyse grunnleggende om å komme fra individuelle handlinger til sosial form på empirisk nivå. Grønhaug bryter i liten grad med denne posisjonen – mens kritiske realister altså er ute etter å avdekke *bakenforliggende* generative mekanismer (det reelle) og hvordan disse samspiller med andre generative mekanismer på det faktiske og empiriske plan.

Konklusjon

Denne artikkelen har ikke hatt til hensikt å ta et systematisk oppgjør med «den ontologiske vendingen» i antropologi, selv om det var nødvendig å klargjøre forskjellen på Bhaskars ontologiske posisjon og perspektivismen til Viveiros de Castro.¹¹ En undersøkelse av Actor Network Theory ville ført til en litt annen analyse.¹² Grunntonen har allikevel vært at ikke alt som glimrer i samtidas horisont nødvendigvis er gull. Her fremmer jeg kanskje det noen vil oppfatte som en traust, norsk gråsteinsantropologi, men det er altså et poeng at det ikke er så dumt å bygge hus på fjell. Med andre ord, det går også an å tenke teoriutvikling som en «endogen» prosess hvor man forholder seg aktivt til de lange tradisjoners potensiale. Hovedpoenget i drøftingen har vært at vi bør ta vare på den realistiske vitenskapsteoretiske posisjonen som KNS vokste ut av og videreutvikle det potensialet som ligger i akkurat denne grenseoppgangen mellom ontologi og epistemologi, men vi har sett at dette ikke betyr en uproblematisk tilbakevending til KNS som sådan. Bhaskars ontologiske vending utfordrer en rekke tendenser i det klassiske perspektivet: programmatisk empirisme, metodologisk individualisme, flate analyser og det synkrone inntaket.

Jeg har også berørt et par helt kritiske ontologiske spørsmål som framstår som veiskiller i den videre teoriutviklingen i faget, og det er verdt å spissformulere dem her til slutt. Er vi villige til å akseptere:

1. Eksistensen av en realitet bortenfor det menneskelige – en intransitiv virkelighet?
2. Eksistensen av ontologiske nivåer – at virkelighetens bestanddeler (i vid forstand: fenomener, strukturer, dynamikker) kan ha ulik konstitutiv kraft?

Noter

1. I tillegg har NOVA fått finansiering til å koordinere nettverksbygging blant forskere som er opptatt av mobilitet, og Forskningsrådet har også bevilget midler til styrking av forskerutdanningen i antropologi.
2. Gjennom en seminarserie reflekterer også bergensinstituttet over egen fagtradisjon i år, som del av sitt 50-årsjubileum (se <http://www.uib.no/node/37532/calendar/year?dateyear=2015>).
3. Bhaskars forfatterskap deles vanligvis i tre faser. To vitenskapsteoretiske verk grunnla hovedperspektivet «Critical Realism» (CR) på 1970-tallet: Det første (1975, andre utgave 1997) tok for seg naturvitenskapens ontologiske grunnlag, det andre (1979, tredje utgave 1998) videreutviklet perspektivet for samfunnsvitenskap. På 1980-tallet jobbet Bhaskar med spørsmål om sosial endring, spesielt var han opptatt av dialektikkens karakter, og denne andre fasen betegnes «Dialectical Critical Realism» (DCR) (1993). Så mistet Bhaskar mange tilhengere rundt år 2000 da han innførte en spirituell dimensjon i perspektivet: trakk på teosofisk tankegods og postulerte det han kaller «Meta-Reality», en form for ytterste sannhet bakenfor «det reelle» i klassisk kritisk realisme (2000, 2012 [2002]). For en innføring i de to første fasene av Bhaskars forfatterskap, se Collier 1994, og for en bredere drøfting av perspektivet, se Lopez og Potter 2001. I denne artikkelen er jeg primært opptatt av den første fasen i forfatterskapet.
4. Mer presist er det ikke virkeligheten som er objekt for forskningen, men den kunnskapen som forskningen har frambrakt (1998:11-12). Allikevel mener altså Bhaskar at kunnskapsutviklingen bringer oss nærmere en intransitiv virkelighet.
5. Eller mer presist, i Kants formulering: «How are a priori synthetic judgements possible?» (1964:55 [1781]).
6. Andre eksempler er Graeber (2001), Brereton (2004a, 2004b), Davies (1999) og Maxwell (2012).
7. Ikke alle vitenskapsteoretikere deler oppfatningen om «emergent properties»; noen hevder at de mer basale nivåene kan forklare høyere nivåer, bare kunnskapsutviklingen når langt nok – for eksempel at livet kan forklares ut fra fysikkens lover (Collier 1994:46-50).

8. I en mer fullstendig etterprøving av potensialet i KNS bør også andre teoretiske bidrag undersøkes, ikke minst Harald Eidheims forskning på etnisitet, Ingrid Rudies teori-bygging rundt livsløp (som gjør bruk av differensierte temporaliteter; se artikkelens punkt om «The arrow of time»), og Gunnar Haalands videreutvikling av Barths økologiske perspektiv.
9. Kausalitet er én slik effekt – at noe er så «sterkt» at det preger eller determinerer neste element i implikasjonskjeden, men man kan også tenke seg andre former for forbindelse. For eksempel var Grønhaug selv opptatt av semiotiske sammenhenger – relasjoner mellom tegn, og mellom tegn og kontekst (1975b).
10. Andre «stratifiserte» perspektiv som gjerne refereres, er Freuds psykoanalyse og Chomskys generative grammatikk.
11. Se Vigh og Sausdal 2014 og Bessire og Bond 2014 for kritiske blikk på perspektivisme.
12. ANTs fokus på materialitet og ikke-menneskelig agens bringer perspektivet nærmere en realistisk posisjon i Bhaskars forstand, og ISP'en ved UiO fokuserer også på historisk «emergence» av livsformer. På den annen side vil ANT-idealet om flate («symmetriske») analyser klart bryte med Bhaskars stratifiserte ontologi.

Referanser

- Archer, Margaret 1995 *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barth, Fredrik 1981 *Process and Form in Social Life: Selected Essays of Fredrik Barth*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Barth, Fredrik 1992 Towards greater naturalism in conceptualizing societies, i *Conceptualizing Society*, Adam Kuper (red.), 17–33. London and New York: Routledge.
- Bateson, Gregory 1979 *Mind and Nature: A Necessary Unity*. Hampton Press.
- Bessire, Lucas og David Bond 2014 Ontological anthropology and the deferral of critique. *American Ethnologist* 41 (3):440–456.
- Bhaskar, Roy 1986 *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Verso.
- Bhaskar, Roy 1993 *Dialectic: The Pulse of Freedom*. London: Verso.
- Bhaskar, Roy 1997 *A Realist Theory of Science*. 2nd Edition. London: Verso.
- Bhaskar, Roy 1998 *The Possibility of Naturalism*. 3rd Edition. London: Routledge.
- Bhaskar, Roy 2000 *From East to West: Odyssey of a Soul*. London: Routledge.
- Bhaskar, Roy 2012 [2002] *From Science to Emancipation: Alineation and the Actuality of Enlightenment*. Routledge.
- Brereton, Derek P. 2004a Preface for a critical realist ethnology: Part I: The schism and a realist restorative. *Journal of Critical Realism*, 3(1):77–102.
- Brereton, Derek P. 2004b Preface for a critical realist ethnology: Part II: Some principles applied. *Journal of Critical Realism*, 3(2):270–304.
- Bråten Eldar 2013 Introduksjon – Den gang da: synkrone og diakrone perspektiver på «fortid». *Norsk Antropologisk Tidskrift*, 24(3–4):157–168.
- Collier, Andrew 1994 *Critical Realism: An Introduction to Roy Bhaskar's Philosophy*. London og New York: Verso.
- Danermark, Berth, Mats Ekström, Liselotte Jakobsen og Jan. Ch. Karlsson 2002 *Explaining Society: Critical Realism in the Social Sciences*. London and New York: Routledge.
- Davies, Charlotte A. 1999 *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*. London and New York: Routledge.
- Eide, Ann Kristin 2012 Life stories: beyond construction. *Journal of Critical Realism*, 11(2):139–162.
- Eriksen, Thomas Hylland 2013 *Fredrik Barth: En intellektuell biografi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Graeber, David 2001 *Toward an Anthropological Theory of Value: The False Coin of our own Dreams*. New York: Palgrave.
- Grønhaug, Reidar 1975a *Micro-Macro Relations: Social Organization in Antalya, Southern Turkey*. Skriftserie No. 7, Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Bergen.
- Grønhaug, Reidar 1975b *Transaction and signification: An analytical distinction in the study of social interaction*. Institutt for sosialantropologi, Universitetet i Bergen.
- Grønhaug, Reidar 1978 *Scale as a variable in analysis: fields in social organization in Herat, north-west Afghanistan*, i *Scale and Social Organization*, Fredrik Barth (red.), 78–121. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hastrup, Kirsten 1995 *A Passage to Anthropology*. London and New York: Routledge.
- Hastrup, Kirsten, Christina Garsten, Thomas Blom Hansen, Jon P. Mitchell og Ulla M. Vuorela 2011 *Social and Cultural Anthropological Research in Norway: An Evaluation*. Oslo: The Research Council of Norway, Evaluation Division of Science.
- Holbraad, Martin 2012 *Truth in Motion: The Recursive Anthropology of Cuban Divination*. Chicago: Chicago University Press.
- Kant, Immanuel 1964 [1781] *Critique of Pure Reason*. London: Macmillan.
- Latour, Bruno 1993 *We Have Never been Modern*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

- Lopez, Jose og Garry Potter 2001 *After Postmodernism: An Introduction to Critical Realism*. London: The Athlone Press.
- Marx, Karl 1977 [1852] *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte* i *Karl Marx: Selected Writings*, David McLellan (red.). Oxford: Oxford University Press.
- Maxwell, Joseph A. 2012 *A Realist Approach for Qualitative Research*. SAGE Publications.
- Rees, Chris og Mark Gatenby 2014 Critical realism and ethnography i *Studying Organizations Using Critical Realism: A Practical Guide*, Paul Edwards, Joe O'Mahoney og Steve Vincent (red.), 132–147. Oxford: Oxford University Press.
- Sande, Allan 2002 Intoxication and rite of passage to adulthood in Norway. *Contemporary Drug Problems*, 29:277–303.
- Sande, Allan 2014 Teoretisk utvikling og norsk antropologisk særpreg. NAT-debatt ved Norsk antropologisk forenings årsmøte 2. Mai 2014. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 25(3–4):257–263.
- Sayer, Andrew 2000 *Realism and Social Science*. London: Sage.
- Seeberg, Marie Louise 2012 Multiculturalisms, nationalisms and anthropologists: a critical realist approach to the Norwegian case. *The Future of Multiculturalism: Structures, Integration Policies and Practices*. 26–27 June 2012 – University of Surrey/CRONEM. Konferanseinnlegg.
- Strathern, Marilyn 1988 *The Gender of the Gift*. Berkeley: University of California Press.
- Vigh, Henrik Erdman og David Brehm Sausdal 2014 From essence back to existence: Anthropology beyond the ontological turn. *Anthropological Theory* 14(1):49–73.
- Vike, Halvard 2010 Reidar Grønhaugs metode – en kraftlinje i norsk sosialantropologi. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 21(4):198–210.
- Viveiros de Castro, Eduardo 1998 Cosmological deixis and Amerindian perspectivalism. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 4:469–488.
- Viveiros de Castro, Eduardo 2004 Perspectival anthropology and the method of controlled equivocation. Tipiti: *Journal of the Society for the Anthropology of Lowland South America*, 2(1):3–22.